

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 401-408.

Geliş Tarihi–Received Date: 31.05.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 04.07.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRKİSTANLI HACI VE SEYYAHLARIN GÖZÜYLE İSTANBUL

SHARİFA TOSHOVA*

ÖZ

Orta Çağ'da İslam dünyasının siyasî ve manevî merkezi olan Osmanlı Devleti hem din hem dil kardeşliğiyle çok yakın oldukları Türkistanlıları kendine çekmiştir. Nitekim 15-16. Yüzyıllardan itibaren Buhara, Hive (Horezm), Hokan (Fergana) gibi Özbek hanlıklarından ve Kazak Hanlığı'ndan birçok hacının/seyyahın Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'u ziyaret ettiği bilinmektedir. Bu ziyaretler çoğu zaman özel seyahatler (ticaret, hac ziyaretleri vs.), diplomatik ilişkiler vb. nedenlerle gerçekleşmiştir. Osmanlı toprakları üzerinden hac ziyaretine gelen Türkistanlılar belli bir süre İstanbul'da bulunmuştur. Hacıların ve seyyahların bir kısmı Osmanlı topraklarındaki müşahedelerine dair eserler de kaleme almışlardır. Özellikle 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında ulaşım imkânlarının geçmişe göre kolaylaşması neticesinde bu ziyaretlerin dolayısıyla da ziyaretlerin anlatıldığı eserlerin sayısının arttığı görülür.

Hacıların-seyyahların kaleme aldıkları eserlerde göze çarpan konuların başında Osmanlı modernleşmesi gelmektedir. Osmanlı Devletindeki modernleşme çabalarından çok etkilenen seyyahlar-hacılar, memleketlerine dönüşlerinde yaşadıkları coğrafyanın da modernleşmesi hususunda adımlar atmaya çalışmışlardır. Özellikle 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Türkistan coğrafyasının bazı aydınları kendi memleketlerinin dünyadaki gelişmelerin gerisinde kalmakta olduğunu anlamaya başlamışlar, bunun çareleri ve çözüm yollarını aramaya çaba harcamışlardır. Nitekim Türkistan ceditleri marifet yoluyla toplumun gelişmesini sağlayabileceklerini düşünerek, kitap, dergi ve gazeteler yayınlama yoluna gitmişler, bu durum "Hacnâmeler (hac yolu hatıraları)"de kendi ifadesini bulmuştur. Aynı zamanda tüm gücünü ve yeteneğini milletin refahına adanmış İshakhân İbret, Sıddıkî Aczî, Mahmûd Hoca Behbûdî, Abdurauf Fıtrat, Hamza Hakimzâde Niyazî gibi 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış Türkistanlı ceditler kendi hac seferi esnasında Kafkasya, Osmanlı, Mısır ya da Hindistan devletlerinin kalkınma derecesi ve siyasî hayatı ile tanışmışlardır. Dahası, bu ülkelerde ileri görüşlü aydınlarla yaptıkları sohbetler onların dünya bakışlarını da etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, İstanbul, Osmanlı, Özbek Hanlıkları, Hac ziyaretleri, Hacnâmeler, Modernleşme, Ceditler.

ISTANBUL THROUGH THE EYES OF TURKESTAN PILGRIMS AND TRAVELERS

ABSTRACT

The Ottoman Empire which was the political and spiritual center of the Islamic world in the Middle Ages, attracted the people of Turkestan who were very close to the Ottoman Empire with both religion and language brotherhood. Therefore, it is known that from fifteenth-sixteenth century many people from Uzbek khanates, such as Bukhara, Khiva (Kharezm), Khokand (Fergana), and Kazakh Khanate visited İstanbul, the capital of the Ottoman Empire. These visits often consisted of private travels (trade, pilgrimage visits, etc.), embassy delegations and etc. The people of Turkestan who came to pilgrimage through Ottoman lands, stayed in İstanbul for a certain period and some of them wrote works describing the events they witnessed. These kind of works proliferated especially in the late nineteenth – early twentieth – century.

* Araştırma Görevlisi, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Milli Arkeoloji Merkezi, E-Posta: sharifaxon.tosheva@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0001-9736-0579

The pilgrims in their travel writings not only explained the life of the Ottoman society that concerned them the most, but also tried with great excitement to transfer the modernization that they met there to their own society. In this period, especially in the end of the nineteenth century - the early twentieth century, the progressive intellectuals of Turkestan started to understand that their homeland is behind the developments of the world and made an effort to seek the remedies and solution paths. Therefore, Turkestan Jadids, being convinced that they can provide the development of the society through enlightenment, started the publication of books, magazines, and newspapers, which has found its reflection at the “Hajjnâmas” – the pilgrimage narratives. Simultaneously, Jadids, such as İshâq Khân İbrat, Siddîqî Aczî, Mahmûd Khwâja Behbûdî, ‘Abd al-Ra’ûf Fitrat, Hamza Hâkimzâda Niyazî who lived in the late nineteenth – early twentieth – century and devoted all their effort and ability to the welfare of the nation, made acquainted with development rating and political life of states of Caucasus, Ottoman, Egypt or İndia. Moreover, the conversations they made there with forward-sighted intellectuals had an effect on their perception of the world.

Keywords: Turkestan, Istanbul, Ottoman Empire, Uzbek Khanates, Pilgrimages, Hajjnâmas, Modernization, Jadids.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları ilişkilerinin tarihini inceleyen araştırmacılar meseleyi daha ziyade karşılıklı elçi raporları üzerinden aydınlatmaya çalışmışlardır. Özellikle, Mehmet Saray¹ ve Vasil’ev² ile T. Horikawa,³ İ. Baldauf,⁴ A.S. Morrison⁵ gibi araştırmacılar bu konuyla yakından ilgilenmişlerdir. Kanaatimizce, karşılıklı ilişkiler ve bu iki kardeş toplumun birbiri hakkındaki fikir ve görüşlerinin öğrenilmesi açısından sadece elçilik münasebetleri vasıtasıyla üretilmiş resmi belgeler üzerinden değerlendirilemez. Herhangi bir resmi görevi olmaksızın seyahat ya da hac gibi şahsi nedenlerle Osmanlı topraklarını ziyaret eden insanların yazdıkları eserler de iki taraf arasındaki ilişkilerin tarihinin yazılması hususunda büyük öneme sahiptir.

Zamanında İslam dünyasının siyasî ve manevî merkezi olan Osmanlı Devleti’ndeki gelişmeler hem din hem dil kardeşliğiyle çok yakın oldukları Türkistan toplumunu, özellikle, bölgedeki Özbek hanlıklarının yönetici kesimi ve aydınlarını yakından ilgilendirmiştir. Nitekim İstanbul’a 15-16. yüzyıllardan itibaren Türkistan hanlıklarından çok sayıda ticaret, hac ve elçilik ziyaretleri gerçekleştirilmiştir. Elçilik amacıyla Osmanlı’ya gelen heyet mensuplarının çoğunluğu da görevini tamamladıktan sonra yoluna devam ederek hac ziyaretini de yapmıştır.

Hac ziyareti yapan söz konusu kişiler yol boyunca gördükleri ve başlarından geçenleri anlatan eserler (Hacnâmeler) kaleme almıştır. Hacnâmeler’de hac yolu ve bu yol boyunca yaşanan olayların yanı sıra tıpkı doğu ülkeleri geleneğinde yüzyıllardır mevcut olan ve kutsal şehir ve mekânların tasnifine adanan ziyaret türüne mensup eserlerde olduğu gibi hacıların geçtiği şehirler de tasnif edilmiştir. Bu makalede Osmanlı toprakları üzerinden hac ziyaretine giden Türkistanlı hacıların diğer şehirlere nispeten daha uzun süre kalıp soluklandıkları şehir olan İstanbul’u ve İstanbul’da yaşadıkları günleri anlatan Hacnâmeleri ele alınacaktır.

Türkistanlı hacı ve seyyahların kitap hâlinde bıraktıkları bu eserler Özbekistan’daki birçok arşivde bulunmaktadır. Fakat bunların büyük bir kısmı Abu Reyhân Birûnî adındaki Şarkşinaslık Enstitüsü’nün El Yazmalar Bölümü’nde korunmaktadır. Bu makalede Buhara Emiri Nasrullâh’ın (1826-1860) kuzeni Seyyid Ahmed Nâkib (bu zât İstanbul’da bulunduğu Osmanlı erkânıyla bizzat görüşmüştür).⁶ Buharalı önde gelen şairlerden Qarı Rahmatullâh Vazeh (1818-1894)⁷, Taşkentli aydınların önderlerinden Mirza Âlim Mahdûm bin Dâmullâ Mirza Rahim Taşkendi⁸ (19. yy. sonlarında hacca gitmiştir), Muhammed Sâlih Hacı (20. yy. başlarında

¹ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

² Aleksandr Vasil’ev, *Znanya i Mech’ ot Padishakha. Politicheskie i Kul’turnye Kontakty Khanstv Tsentral’noi Azii i Osmanskoi İmperii (Seredina XVI-Nachalo XX veka)*, İnstitut Vostokovedeniya RAN: PROBEL, Moskva 2000.

³ Toru Horikawa, “Relations between Central Asia and the Ottoman Empire in the Sixteenth Century: Viewed from the Aspect of Pilgrimages to Mecca”, *Proceedings of the 27th Meeting of Haneda Memorial Hall Symposium on Central Asia and Iran, August 30, 1993*. Haneda Memorial Hall İnstitute of Inner Asian Studies Kyoto University, Kyoto 1993, ss. 36-40.

⁴ Ingeborg Baldauf, “Mahmudxo’ja Behbudiy Falastında”, *Mahmudxo’ja Behbudiy. Tanlangan Asarlar*, Edt. Begali Qosimov, 2. baskı, Ma’naviyat, Taşkent 1999, ss. 259-266;

⁵ Alexander Morrison, *Russian Rule in Samarkand 1868-1910. A Comparison with British India*, Oxford, New York 2008.

⁶ Seyyid Ahmed Nâkib, *Sayohatoma-i Sayyid Ahmad*, Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü elyazması, Esas fon, İnv. No. 4292. Not: Bu yazarın eserinin kusurlu olması (baş ve son sayfaları eksik) nedeniyle eser şartlı olarak *Sayohatoma-i Sayyid Ahmad Hoca* olarak adlandırılmıştır.

⁷ Qarı Rahmatullâh Vazeh, *Savonih ul-Masolik va Farosih ul-Mamolik.*, Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü elyazması, Esas fon, İnv. No. 110. Not: Müellifin bu eseri zamanında *Garoib al-Habar fi Ajoyib as-Safar* adıyla da meşhur olmuştur.

⁸ Mirza Âlim Mahdûm Hacı, *Dar Bayon-i Roh-i Haj*, Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü elyazması, Esas fon, İnv. No. 9373/IV.

hacda bulunmuştur), ünlü Türkistan ceditlerinden Mahmud Hoca Behbûdî'nin⁹ hatıra yazıları değerlendirilecektir.

Bunlarla beraber, bu enstitünün elyazmaları arşivinde Türkistanlı aydın hacılardan İşan Babahan Nâdim (1844-1910), Ubaydullâh Mahdum Gurbet (doğ. 1850'lı yıllar), Hüseyinkulı Suleymankulı oğlu Muhsinî (1860-1917) ve başkalarının hac ziyaretine ait "Hacnâme" ya da "Şiirler"i de korunmaktadır. Ancak, onların eserlerinde makalenin konusuyla ilgili fazla bilgi bulunmadığından söz konusu eserler makaleye dâhil edilmemiştir.

1. 19. yy. Sonu – 20. yy. Başlarında Osmanlı ve Türkistan'daki Siyasi Duruma Genel Bakış

Türkistanlı hacıların hatıralarına geçmeden önce o dönemdeki siyasi durum ve bunun hac ziyaretine etkisi üzerinde kısaca durmak gerekirse, bu dönemde Orta Doğu, Kuzey Afrika, Balkanlar, Kırım yarımadası gibi İslam'ın önemli hudutlarına hâkim olan Osmanlı İmparatorluğu, kuzeydoğuda, Kafkaslar'da yeni bir nüfuz alanı yaratmaya çalışıyordu. Bu durum, Şîî Safevi Devleti'nin (daha sonra Kaçarlar) Türkistan ve Anadolu'da Şîîliği yayma politikasıyla birlikte iki devlet arasında sürekli devam eden bir rekabet ve mücadeleye dönüşmüştü.

Aynı tarihlerde Türkistan'da vücuda gelen Şibanîler sülalesi, merkezi Buhara olan, Zarafşan ve Amuderya nehirleri havzalarını içine alan Buhara Hanlığı'nı kurmuştur (sonradan Buhara Emirliği). Güneyde Kuzey Afganistan, güneydoğuda Badahşan (Pamir dağları), güneybatıda Türkmen boylarının bulunduğu toprakların büyük bir kısmı da Buhara sınırlarına dahil edilmişti.

Buhara Hanlığı'na kuzeybatı komşu olan Hive Hanlığı ise Harezmi vahasının tümünü ihtiva etmekle beraber, Amuderya Nehri'nin aşağı havzaları ve Aral Gölü yakınındaki Karakalpak topraklarını, güneybatıda da Türkmen kabilelerini kapsayan bir siyasi varlık haline gelmişti. Türkistan'daki bir diğer siyasi güç olan Hokand Hanlığı ise merkezi Fergana Vâdisi olan, Taşkent'i, şimdiki Güney Kazakistan hudutlarını ve Yedisu bölgesindeki Kazak ve Kırgızları hâkimiyeti altına alan bir devlettir. Zaman zaman bu hanlıkların sınırları bir diğerinin toprakları hesabına büyüyor ya da küçülüyorsa da genel olarak değişmeden kalmıştır. Bu dönemde Türkistan'da (diğer bir deyişle Orta Asya) Kazak hanlıkları ya da Türkmen beylikleri birer siyasî varlık gibi görünüyorsa da dönemin diğer uygarlıklarıyla fazla temas kuramadıklarından ya da kendilerini siyasi bir güç olarak gösteremediklerinden dolayı onların dış bölgelerle irtibatı yeterince bilinmemektedir.

2. Hac Güzergâhları

Osmanlı tebaasının esas çoğunluğunun Sünnî Müslümanlardan mürekkep olması ve Özbek hanlıklarında da İslam'ın Sünnî doktrinlerinin geçerli olmasından dolayı her iki taraf, siyasî ve manevî yönden birbirine destek olmuştur ve Şîîlik politikası geliştirmeye çalışan İran'la arası açılmıştır. Bu nedenle coğrafi şartlar açısından bakıldığında Türkistanlılar için hacca giden en kolay yolun İran üzerinden geçmesine rağmen Türkistan Müslümanları daha uzak ve coğrafi şartları daha zor olan Deşt-i Kıpçak – Kuzey Kafkasya – Karadeniz – Osmanlı güzergâhını seçmeye mecbur kalmıştır.

Konuyu inceleyen D'Enkos ve Farukî'nin kanaatine, Türkistanlı hacılar için en makbul yol bu güzergâh olmuştur. Bunun nedeni de yukarıda değinildiği gibi 1501 yılında İran'da Safevîlerin yönetimi ele geçirmesiyle İran üzerinden direk Hicaz'a gitme imkânının hemen hemen yok olmasıydı. Böylece hacılar, Hazar denizinin kuzey kıyılarından kuzeye, dolaylı yoldan gitmeye mecbur kalmıştır.¹⁰ Bu yol, Buhara'dan, Amuderya üzerinden Hive'ye, sonra Aral Gölü'nün batısına, Hazar'ın kuzeyindeki Astrahan (Hacı Tarhan) üzerinden batıya Kırım'a, sonra gemiyle Karadeniz üzerinden Anadolu'ya (İstanbul, Sinop ya da Samsun'a) ulaşırdı. Anadolu'da hacıların iki yoldan birini seçmeleri mümkündü: 1) Trabzon – Erzurum – Musul – Bağdat, sonra kara yoluyla Hicaz'a ya da Basra'ya ve oradan gemiyle Cidde'ye; 2) Sinop – Ankara – Halep – Dımaşk – Mekke'ye. Türkistan'dan Mekke'ye kadar olan hac seferinin süresinin örneğin Semerkant veya Buhara'dan 6 aydan 1 yıla kadar sürdüğü bilinmektedir¹¹. Aslında kuzey yolundan 16-17. yüzyıllarda çok az kişi yararlanmıştı. D'Enkos, Farukî ve T. Harikawa gibi araştırmacıların kullandığı evrakların çoğunluğu 975/1568 yılına denk gelir ki bu vakitte kuzey yolundan yararlanmak için belli başlı nedenler vardı.¹²

Böylece Türkistanlıların Mekke'ye ulaşmak için kullandığı yollar incelendiğinde üç ana güzergâh ortaya çıkmaktadır. Bunlar: 1) *Kuzey Yolu* – Hazar kıyılarından Anadolu'ya, sonra Suriye vasıtasıyla güneye; 2) *Güney Yolu* – Afganistan üzerinden Hindistan'a, oradaki Surat limanına, sonra Muha ya da Cidde'ye; 3) *Merkezî Yol* – İran topraklarından geçerek Cidde'ye giden yol. İşbu yolların her biri farklı coğrafi, siyasî, meteorolojik ve

⁹ Mahmud Hoca Behbûdî, "Sayohat Xotiralari", *Tanlangan Asarlar*, 2. baskı, Ma'naviyat, Taşkent 1999, ss. 54-145.

¹⁰ Robert McChesney, "The Central Asian Hajj – Pilgrimage in the Time of the Early modern Empires", *Safavid Iran and Her Neighbors*, Ed. Michel Mazzaoui, The University of Utah Press, Salt Lake City 2003, s. 132.

¹¹ McChesney, *agm*, s. 133.

¹² McChesney, *agm*, ss. 133-135.

TÜRKİSTANLI HACI VE SEYYAHLARIN GÖZÜYLE İSTANBUL

kültürel özelliklere sahip bulunuyordu ki hacılar mevsim ve güvenlik şartları, yol masrafları gibi sebeplerle bunlardan birini seçmekteydiler.

Türkistanlı hacıların Osmanlı Devleti topraklarından geçmeyi tercih etmelerinin başka sebepleri de vardı. Örneğin, 1517 yılında I. Selim tarafından Memlûklü Devleti'ne son vermesiyle Suriye, Filistin, el-Cezire, Hicaz ve Mısır Osmanlı topraklarına katılmıştır. I. Selim Abbasi halifesinden hilafeti devralmış ve Mekke, Medine ve Hicaz'ın diğer bölgelerinde Osmanlı padişahları adına hutbe okunmaya başlamıştır.¹³ Müslüman dünyasının halifelliğini üstlenmiş olmak ise Osmanlı Devleti'ne başta hac yolu güvenliğini ve organizasyonunu sağlamak olmak üzere hacca dair tüm sorumlulukları da yükliyordu.¹⁴ Türkistanlı hacılar, himaye istemek için dilekçeyle önce Osmanlı sultanının huzuruna İstanbul'a gelmişler ve ondan sonra sultanın himayesi altında Dımaşk'tan (Şam) yola çıkan hac kervanına katılarak, hac ziyaretini gerçekleştirmişlerdir.¹⁵ Ayrıca, Türkistan hükümdarlarının Osmanlı topraklarından geçecek hacıları destekleme talebinde buldukları, aynı zamanda Osmanlı padişahlarının söz konusu başvurulara rıza verdiği mektuplar bulunmakta olup bunlar dikkate değer mahiyettedir.¹⁶

Osmanlı Devleti, Türkistanlı hacılara yol güvenliğini sağlama dışında konaklama, beslenme, nakdî yardım, bürokratik sorunların giderilmesi ve bürokratik işlemlerde kolaylıklar sağlanması, hatta hacıların İstanbul'dan sonra yolculuğuna devam etmek için maddî imkânının kalmaması gibi durumlarda onların bedelsiz, devletin imkânlarıyla kutsal topraklara ulaştırılması gibi daha birçok destekte bulunmuştur.¹⁷

Burada ilk akla gelen soru “Niçin Osmanlı hükümeti Türkistanlı hacıları desteklemiştir?”dir.¹⁸ 16-19. yüzyıllar boyunca Özbek hanlıkları ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ticarî ve diplomatik ilişkiler iyice gelişmiştir. Bu özellikle her iki tarafın elçilikler aracılığıyla birbirine gönderdiği çeşitli konulardaki mektuplarda ifadesini bulmuştur.¹⁹ Ancak Osmanlı-Türkistan ilişkilerinde Rusya ve İran aktörleri her zaman baskın etkisini hissettirmiş ve engelleyici rol oynamıştır. Bunun sonucu olarak 1578 yılında Osmanlı'nın İran'a karşı savaşında yapılmış olan Osmanlı-Özbek ittifakı dışında ciddi bir siyasi-askerî iş birliği gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla Osmanlı'nın Türkistanlı hacıları desteklemesinde ve bunun için devletin idari ve maddî imkânlarını seferber etmesinde herhangi ekonomik ve siyasi beklenti söz konusu olmayıp daha çok devletin ahlaki ve idari anlayışı ön plana çıkmaktadır.²⁰

Türkistanlı hacıların Osmanlı topraklarından geçmesinin bir diğer önemli nedeni de İstanbul'un hilafet merkezi olmasıdır. Hilafete, dinî ve manevî bakımdan bağlı olan halk arasında hac görevinden önce halifenin ziyaret edilmesinin vecibe olduğu ve bunun hac ibadetinin mütemmim cüzü olduğuna dair inanç etkin olmuştur.²¹ Böylece, Türkistanlı hacılar hacca İstanbul üzerinden gitmeyi tercih ederek hac sürecinin bir parçası olan halifeyi ziyaret etme görevini de yerine getirmiş oluyordular.

Yine de 16-18. yüzyıllarda Osmanlı toprakları üzerinden hacca giden Türkistanlılar'ın bıraktığı izler kaynak yetersizliğinden dolayı çok fazla bilinmemektedir. Ancak bundan sonraki dönemleri anlatan eserlere yeterince ulaşılabilir ki bu da söz konusu istikamet üzerinden hacca gitmenin yoğunlaşmasıyla açıklanabilmektedir. Türkistanlı hacıların İstanbul üzerinden hacca gitmesi özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı-20. yüzyılın başlarında yoğunlaşmıştır. Bu dönemde Türkistan'daki üç hanlıktan ikisi, Buhara (1868) ve Hive (1873) Çar Rusya'sının kolonisine dönüşerek yarı bağımsız devletler hâline gelmiştir. Hokand Hanlığı da 1865 yılından itibaren bir süre Rusya kolonisi olarak yaşamaya devam etmiş, 1876 yılında da onun topraklarında çarlığa bağlı, merkezi Taşkent şehri olan Türkistan General-Gubernatorluğu (Valiliği) kurulmuştur. İşte Türkistan'daki bu siyasi gelişmeler hac ziyaretlerine de tesir etmeye başlamıştır. Rusya'nın Türkistan'daki yöneticilerinin ilk zamanlarda buradaki Müslümanların siyasî aktifliğini arttırmasına rağmen daha sonra onların dünya bakışlarına etki yapacak kadar gelişmiş olan Osmanlı topraklarından geçilmesi Rusya tarafından engellenmeye çalışılmıştır.²² Türkistan hanlıkları da hem vatandaşlarının İstanbul üzerinden hacca gidebilmesi için kolaylıklar sağlanması hem de bununla ilgili sorunların giderilmesi için Rusya ile diplomatik ilişkiler

¹³ Yusuf Sarıay, “Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul”, *Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88, 2019, s. 2.

¹⁴ Horikawa, *agm*, s. 37.

¹⁵ Horikawa, *agm*, s. 37.

¹⁶ Saray, *age*, ss. 34-35.

¹⁷ Sarıay, *agm*, ss. 7-12.

¹⁸ Horikawa, *agm*, ss. 37-38.

¹⁹ *Belgelerle Osmanlı – Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. yüzyıllar)*, Ed. Cevat Ekinci, Kemal Gurulcan, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Basımevi, Ankara 2004.

²⁰ Sarıay, *agm*, s. 12.

²¹ Sarıay, *agm*, s. 6.

²² Morrison, *age*, s. 63; Sarıay, *agm*, s. 6-7.

yoluyla anlaşmalar yapmaya çalışmıştır. Örneğin, Hokand Hanlığı'nın 1810, 1829 ve 1841 yıllarında bu konuyla ilgili olarak Rusya'ya heyet gönderdiği bilinmektedir.²³

Rusya'nın iç bölgelerinde yüz gösteren siyasî değişimler yüzünden Türkistanlıların İstanbul üzerinden hacca gitmesini engelleyememiştir. Aksine Rusya'nın Türkistan'da yaptığı bazı yatırımlar Türkistanlılar lehine işlemeye başlamıştır. Örneğin, 1880-1885'li yıllarda Aşgabat-Kızılsu (Krasnovodsk) demir yolunun inşa edilmesiyle Türkistanlılar için Hazar denizinden Kafkasya'ya, buradan da Osmanlı topraklarına ulaşmak eski hac yollarına nazaran pek kolay gelmeye başlamıştır.

3. Hacnâmeler'de Anlatılan İstanbul

Türkistan Hanlıkları (Buhara, Hive) ve Çarlık Rusya'nın diğer Orta Asya bölgelerine (Fergana vs.) mensup hacılar, başka Osmanlı şehirlerine nazaran İstanbul'da daha fazla -ortalama bir ay kadar- bulunmuşlardır. Türkistanlı hacıların arasında burada yaşadıkları olayları kâğıda dökerek onları kendi "Seyahatnâme" ya da "Hacnâme"lerine ekleyenler olmuştur.

Bu seyahat yazılarında hacılar kendilerini en çok ilgilendiren İstanbul toplumunun yaşamını (en çok dinî hayatı) anlatmakla kalmamış, belki burada karşıladıkları modernleşmeyi (teknoloji, elektrik ışıklar, telgraf vs.) büyük heyecanla Türkistan toplumuna da iletmeye çalışmışlardır. Bu dönemde, özellikle 19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarında Türkistan ülkesinin bazı ilerici aydınları kendi memleketlerinin dünyadaki gelişmelerin gerisinde kalmakta olduğunu anlamaya başlamışlar, bunun çarelerini ve çözüm yollarını aramaya eğilmişlerdir. Özellikle, Türkistan ceditleri marifet yoluyla toplumun gelişmesini sağlayabileceklerini düşünerek, kitap, dergi ve gazeteler yayınlamayı yola koymuşlardır. Bu durum hac yol hatıraları- "Hacnâmeler"de de kendi ifadesini bulmuştur. Aynı zamanda tüm gücünü ve yeteneğini millet refakına harcayan İshakhan İbret (1862-1937), Sıddıkî Aczî (1864-1927), Mahmud Hoca Behbûdî (1875-1919), Abdurauf Fıtrat (1886-1938), Hamza Hakimzâde Niyazî (1889-1929) gibi ceditler, yaptıkları hac seferi sırasında Kafkasya, Osmanlı, Mısır ya da Hindistan ülkelerinin kalkınma derecesi ve siyasî hayatı ile tanışmışlardır. Dahası, bu ülkelerde ileri görüşlü aydınlarla yaptıkları sohbetler onların dünya bakışlarını da etkilemiştir.²⁴

Türkistanlı hacılar herhangi bir şehre gittiklerinde, ilk önce onun refah düzeyi, mamur veya harabe oluşu gibi fizikî vaziyetine önem vererek, bu bilgileri kaydetmeye çalışmışlardır. Onların kayıtlarında Rusya, Rum (Türkiye), Mısır ve İran'daki hemen hemen tüm şehirler gelişmiş, mamur; Samra, Bağdat ve Kufe gibi Arap şehirleri ise harap ve garip durumdadır.

Seyyahların çoğunluğu kendi eserlerinde İstanbul şehrine pek çok iltifatlarla bulunmuştur. Özellikle, şehrin câmileri, gemileri, vapurları, köprüleri, hamamları müelliflerin dikkatini çekmiştir. Örneğin, Mirza Âlim Mahdum: "*İstanbul şehrine günde yüz gemi gelmekte, yüz gemi ise çıkmaktadır*" diye haber vermekte ve şehirdeki köprüden gelen gelirleri kaydetmektedir.²⁵ Bununla beraber, o Ayasofya Câmisi hakkında şu ilginç bilgiyi sunmaktadır: "*Ve yine Aya Sofî isimli şöreti yayılmış bir adamın camisini gördük. Uzunluğu 140 adım ve eni 120 adım, yüksekliğinin tümü bir günbed ile olmuş irmiş. Ve yine mihrabının iki yanında iki mum vardır. Uzunluğu iki kulaç ve kalınlığı 7 karış... Mezkûr câmînin sütunları yetmiş adettir ve 70 adet kandil de vardır*". Seyyid Ahmed Nâkib, padişaha adayarak Ayasofya Câmisi'ne benzer yine yirmi adet câmînin inşa edildiğini yazmaktadır.²⁶ Bir diğer Türkistanlı hacı Vazeh ise İstanbul'daki modern bir hamam üzerinde etraflıca durarak, hamamın temizliğinden, musluklarından akan sıcak ve soğuk sulardan hem de diğer kolaylıklarından bahsetmiştir.²⁷

Türkistanlı hacılar yurttaşlarını teknolojideki yeniliklerden haberdar etmeye de kararlı gibi görünmektedir. Örneğin, pek çok seyyahlar tren, vapur, telgraf ve buna benzer teknoloji yeniliklerinin dış görünümü ve kolaylıkları hakkında yazdıysa, Vazeh onların insan aklı ve zekâsının ürünü olduğunu vurgular ve harekât-ı fizik kanunları esasında oluştuğunu anlatır. Vazeh, İstanbul şehrindeki un değirmenlerinden birini gidip gördüğünü kaydederek, şu gibi bilgiler sunar:

"Seyahat esnasında bir semte gittim, burada beş katlı bir bina kurarak, orada değirmen çarklarını çalıştırıyorlar. Sorduğum zaman, "buğdayı una çeviren değirmen" dediler. Bir makine buğday kepeğini undan ayırır, ikincisi unları yukarı (âli), orta ve düşük nevlere ayırır. Anladım ki, nehir suyundan biraz alarak, makine çarkları ve tezgâhlarına giden çüğün boruya dökülür ve suyun altından ateş yakılır. Hararet (sıcaklık) yükselince,

²³ Sherzodhon Mahmudov, "Hokand Vatandaşlarının Mekke ve Medine Yolculuğunda Üsküdar'ın Yeri". *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, 21-23 Kasım 2014. Bildiriler*, C. III. Ed. Coşkun Yılmaz, Cengiz Tomar, vd. Üsküdar Belediye Başkanlığı, İstanbul 2014, s. 138.

²⁴ Sharifa Tosheva, "The Pilgrimage Books of Central Asia: Routes and Impressions (19th – early 20th centuries)", *Central Asian Pilgrims, Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and the Hijaz*, Ed. Alexandre Pappas, Thomas Welsford, et al. Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2012, ss. 234-250.

²⁵ Mahdûm Hacı, *age*, s. 157^{a-b}

²⁶ Nâkib, *age*, s. 74^b.

²⁷ Vazeh, *age*, ss. 45^b-47^b.

TÜRKİSTANLI HACI VE SEYYAHLARIN GÖZÜYLE İSTANBUL

*su kaynayarak, onun buharından çarklar ve tezgâhlar harekete gelir ve mezkûr emeller yerine getirilir”.*²⁸

Vazeh buhar hakkındaki düşüncelerini devam ettirerek, gemi ve vapurların da bu usulde hareket etmeye başladığını, telgraf tellerinin ise mîknatısın çekme gücü temelinde çalıştığını anlatmaktadır.

Seyyid Ahmed Nâkib'in ise İstanbul'un yönetim usulü ve eleman işleri hakkında verdiği bilgileri önem taşımaktadır. Ona göre, elemanları işe alma ve işten çıkartma işleri şeyhülislamın elindedir. Kadikelan ve Kadıasker her gün şeyhülislamın huzuruna gelerek, memleket işlerine dair haber ve bilgileri sunar. Onlar şeyhülislamın rızası olmadan herhangi bir işe başlayamaz. Bununla beraber, Nâkib İstanbul'da bulunan tüm paşaların şeyhülislama bağlı olduğunu kaydeder. Ayrıca Nâkib, Sultan Abdülmecid'i eys ve işrete gönül vererek, memleket işlerinden haberdar olmayışından yakınıdır.²⁹

Türkistanlı hacılar kendi hatıralarında sadece İstanbul'u methetmekle kalmamış, şehrin bazı eksik taraflarını da dünyanın diğer şehirleriyle kıyaslayarak dile getirmişlerdir. Örneğin, hacıların esas çoğunluğu, refahın yüksekliği açısından İskenderiye şehrinin İstanbul'dan daha görkemli olduğunu vurgular.³⁰ Bunun sebebi 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın tenezzüle yüz tutmasından kaynaklı olarak yerel yönetimlerde farklı gelişmelerin yüz göstermiş olmasıdır. Bunun bir örneği de Mısır'da görülmüştür. 1805 yılında Mısır yönetiminin başına geçen Muhammed Ali Paşa kendi memleketinde pek çok ıslahatlar yaparak ülkeyi geliştirmeye çalışmıştır. Bunun neticesinde İskenderiye İslam dünyasının en görkemli şehrine dönüşmüştür. Bu gibi değişimler zamanında seyyahlar ve hacılar tarafından itiraf edilmiştir.

Bunlarla beraber, hacılar Müslüman şehirlerini kıyaslarken, İstanbul'un İran'daki şehirlerden her yönden daha ileri olduğunu yazmışlardır. Neredeyse bütün Müslüman Asyası'nı gezen tanınmış şair ve seyyah Zâkircan Furkat ise Hindistan'daki Bombay (Mumbai) şehrinin pazarlarının bolluğu yönünden İstanbul'u geçtiğini vurgulayarak bir şiir kaleme almıştır:

*Yeryüzüde körmedim Bombay gibi şehri azim
Gerçi kezdim Mısır ile İstanbulu Bulgarlar...
Restelerdür bin aded, her restede miñ- miñ dükkân,
Aldı-satdı hub becâ, revnakdadur bazarlar
(Yeryüzünde görmedim Bombay gibi büyük şehir
Gerçi gezdim Mısır ile İstanbul ve Bulgarya'yi...
Tezgâhlar bin adettir, her tezgâhta binlerce dükkân,
Alışveriş çok hızlı, refahtadır pazarlar).³¹*

Ayrıca, Furkat İstanbulluların eğitime olan ilgisini şöyle dile getirmektedir: “Ben İstanbul memleketine gelip gördüm ki, padişahlar (herhalde paşaları kastetmekte – Ş.T.) ve tüccarların oğulları Türkçe okuduktan sonra biraz Fransızca öğreniyorlar. İstanbul halkı ticaret ve iletişim için Fransızca ve Almanca yazı ve dil bilmeyi kendilerine lazım görmektedir. Bizim Türkistan vilayetlerindeki Müslümanlar Rusça yazı ve dil bilmeyi günah bilirler. Ve faydasını göze almazlar”.³²

Seyyahlar arasında Türkistan ceditlerinin en önde gelenlerinden biri olan Mahmud Hoca Behbûdî, kendi eserinde İstanbul hatıralarına pek çok yer ayırmıştır. Behbûdî, başkalarından farklı olarak, Osmanlı Devleti'nin, özellikle İstanbul şehrinin o dönemdeki tarihi, siyasî durumu, coğrafi şartları, toplumsal ve kültürel hayatı, teknolojisi, modernleşmesi ve topografisine ait bilgiler sunmuştur. İstanbul'un 500 senedir Müslümanların merkezî şehri olduğunu vurgulayan Behbûdî, şehri şu şekilde anlatmaktadır:

“Boğazın iki tarafı dağlık ve tepelik arzalı yerler olup, bu yerlerin üstü her nev meyveli ve meyvesiz ağaç ve sebze ve menzil ve imaretlerden ibaret olup, manzara ve görünüşü nihayette dîlîfirib ve acayibât-î âlemden olup, bütün seyyahlar “vallah” eder. İstanbul boğazının Asya ve Türkler istilâhatınca Anadolu sahilindeki şehir, kasaba ve köylerin ismi şudur: Uskudar, Kadıköy, Kızıltoprak, Arıncıköy, Çamlıca, Bulgurlu ve başka bir nece kasabalar olup, Boğaz'ın dar yerlerindeki işbudur: Kuzgunçık, Beylerbeyi, Çengelköy, Vanıköy, Kandilli, Anadolu Hisarı, Kanlıca, Çubuklı, Incirköy, Bekkoz, Anadolu kavağı ve başka köy ve kışlaklardan ibaret ve bunlar bir-birine muttesil olup, Kara deniz ağzından İstanbul rüberüsündeki Uskudar şehrine kadar uzanmaktadır. İstanbul boğazının

²⁸ Vazeh, *age*, s. 25^a.

²⁹ Nâkib, *age*, ss. 73^b-74^a.

³⁰ Nâkib, *age*, s. 45^a.

³¹ Zâkircan Furkat, *She'rlar*, haz. Holid Rasul, Akademnashr, Taşkent 1968, ss. 178-179.

³² Zâkircan Furkat, “Xo'qandlik Shoir Zokirjon Furqatning İstanbuldın Yozgön Maktubi”, *Turkiston Viloyatining Gazeti*, Taşkent 1892, No. 14.

Avrupa tarafındaki meşhur köy ve kasabaları işbudur: Ortaköy, Arnavutköy, Bebek, Rumeli Hisarı, Amirkan, İspanya, Yeniköy, Tarabıya, Büyükdere, Sarıyer, Rumeli kavağı ve başkaları. Bu kasaba ve köylerde en âli binalar ve güzel müzeyyen bağçalar, dört-beş katlı daireler olup, çoğunluğu ecnebi konsolosların yazlık köşkları buradadır ve bu köyler de İstanbul'a dâhildir”³³.

Bununla beraber Behbûdî, İstanbul'daki harp işlerine dair gelişmelere de değer vererek, topçuluk üzerinde özellikle durmaktadır:

“Boğaz'ın Anadolu yakasında Sultan Beyazidhan tarafından boğaz mudafaası için Anadolu hisarı tophane ve kalesi ve Rumeli tarafında İstanbul fatihi Sultan Mehmedhan sâni tarafından Rumeli hisarı, kale ve tophanesi bina edilmiştir ki, bunlar eski usulda ve büyük taşlardan heyli metin binalar olup, bugüne kadar korunmuş, ama zaif idi. Ve şimdiki muharebe zamanında yine bunlardan Türkler faydalanarak, top dökmektedirler. Bu hisarlardan başka yeni usulda yer altında ve üzerinde gizli ve aşkare surette boğazın iki tarafında, bazen tepelerde ve bazen çukurlar içinde çok sayıda kale, pusu ve tophaneler inşa edilerek, her çeşit toplar yapılmıştır”³⁴.

Behbûdî sadece İstanbul'un doğası, teknolojik gelişimi veya gündelik hayatını anlatmakla kalmamış, belki dönemin siyasi gelişmelerini, Osmanlı Devleti'nin tutumunu ve onun uygarlığa nasıl ayak uydurmaya çalıştığını da gözetlemeye çalışmıştır. Özellikle, kendisinin baş hedeflerinden biri olan modernleşme sürecinde Müslüman kimliğinin nasıl tavrı alması ve uyum sağlaması gerektiğini, Müslüman birliğinin nasıl oluşacağını Osmanlı emsalinde anlatmaya çaba harcamış ve kendi seyahat raporlarında sık sık bu konuya değinmiştir. Behbûdî Rusya eli altındaki Türkistan'ın, Müslüman bir toplumun üyesi olarak Osmanlı topraklarında, özellikle Orta Doğu'da İslam ve Hıristiyan toplumu, hatta İslam ve Yahudî toplumlar arasındaki ilişkileri anlamaya ve kendi toplumuna anlatmaya çalışmıştır. Müellifin bizzat tanık olduğuna göre, Osmanlı eli altındaki Arap ülkelerinde iktisadî ve kültürel gelişmeler yaşanmaktaydı, buralarda Avrupa okulları açılmaktaydı ve Müslüman okulları onlara nazaran geride kalmış bir durumdaydı. Bunları acı bir dille eleştiren Behbûdî, Müslümanlığın milliyetlere bakmaksızın Osmanlı Devleti bünyesinde kalması ve modernleşmesinin taraftarı olmuştur.

Behbûdî'nin İstanbul'da bulunmasının daha başka bir yanı vardır. Şöyle ki onun burada bulunduğu 1914 yılında Türk dünyasının en büyük düşünürlerinden biri olan İsmail Gasıralı da İstanbul'daydı. Tesadüf Türk dünyasının bu iki büyüğünü İstanbul'un Gülhane Parkı'nda görüştürmüştür. Behbûdî'nin anlattıklarına göre, İsmail Bey'le 7 saat zarfında Türk ve İslam dünyası, Türkistan'daki yeni okullar hakkında sohbet etmişlerdir.³⁵

Türkistan'ın ileri görüşlü aydınlarının hem hac yolculuğu esnasında gelişmiş devletlerde bulunması hem de ilim, fen, kültürel ilerleme ile tanışması gelecekte onların ceditçi şair ve bilgin olarak yetişmesine zemin hazırlamıştır.

Tabii, hacca giden her hacının dünyaya bakışında olumlu değişimlere yüz gösterdiğini söylemek zor. Aksi olarak, bazı gerici, okuma yazması zayıf olan din adamları arasında sadece “Hacı” adına erişmek için Kâbe ziyaretine gidenler, dönünce de ikiyüzlülük ve tekebbürlükleri daha da artanlar olmuştur. Bu kişiler dönemin şairleri tarafından tenkit (hiciv) altına alınmıştır.

Türkistanlı hacılar ve seyyahlar hac ziyaretine giderken sadece geleneksel bir Müslüman bakış açısıyla yolculuk yapmakla kalmamış, belki de ilerici bir görüşle, gördükleri ülkelerin farklı yönlerini görmeye ve bunları kendi toplumuna anlatmaya çalışmışlardır. Onların bu gibi faaliyetleri, “islahatçılık hareketleri” denebilecek kadar tutarlılık göstermiştir.

SONUÇ

19. ve 20. yüzyıllarda “Hacnâme” ve seyahat konusunda yazılmış eserler mazmun ve mahiyeti, ayrıca miktarı açısından gittikçe büyümüştür. Müellifler yavaş yavaş sırf beyancılık üslubundan kaçınarak, Doğu'da asırlar boyu süre gelen “seyahatnamecilik” geleneğini devam ettirmişler ve gördükleri memleketlerin şehir ve köyleri, ahalisi, gelenek-görenekleri, doğası, yolculuk zarfında olup biten garip (garaib-olağanüstü) olayları kendi vatandaşları için enteresan ve canlı bir dilde anlatmışlardır. Özellikle, 19. yüzyılın başlarında tertip edilen eserlerde sosyal-siyasal problemler ön sayfalara taşınmıştır. Artık hacılar kendi ülkeleri ve toplumunu diğer toplumlarla karşılaştırma vasıtasıyla vatanlarındaki iktisadî ve kültürel geride kalmışlığı hem okuyucuların gözü önünde canlandırmaya çalışmışlar hem de ondan kurtuluş yollarını aramışlardır. Fakat tüm hac eserlerinde sosyal problemler ortaya atılmıştır, diyemeyiz. Kıyaslama, gözetleme, görüp şahit olduklarından etkilenme gibi

³³ Behbûdî, *age*, s. 84.

³⁴ Behbûdî, *age*, s. 84-85.

³⁵ Behbûdî, *age*, s. 81-82.

TÜRKİSTANLI HACI VE SEYYAHLARIN GÖZÜYLE İSTANBUL

yöntemler hac ziyaretçilerinde türlü derecede olup bu onların mesleği, dünyaya bakış açıları gibi etkenlerle de bağlantılıdır.

Türkistanlı hacıların Mekke'ye hac yapmak amacıyla yola çıkmaları ve bu konuda onlara hâmi olan Osmanlı saltanatının topraklarında, özellikle başkent İstanbul'da bulunmaları yine de onların siyasi ve kültürel dünya görüşünün genişlemesine ve orada gördüklerini "topluma yararı olsun" diye kâğıda dökmelerine vesile olmuştur.

Böylece, Osmanlı – Türkistan karşılıklı ilişkilerinin sadece tarafların devlet ileri gelenleri ve yenilikçi – cedit grupları aracılığıyla değil, belki de dini kişilikli gruplar tarafından da sürdürüldüğü, hatta bu grubun bu konuda daha faal bir tavır sergilediği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

BALDAUF, İngeborg, "Mahmudxo'ja Behbudiy Falastında", *Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan Asarlar*. Edt. Begali Qosimov, Ma'naviyat, Taşkent (1999), ss. 259-268.

BEHBÛDÎ, Mahmud Hoca, "Sayohat xotiralari". *Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan Asarlar*. Edt. Begali Qosimov, Ma'naviyat, Taşkent 1999, ss. 54-145.

EKİNCİ, Cevat; Gurulkan, Kemal (Edt.), *Belgelerle Osmanlı – Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. yüzyıllar)*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Basımevi, Ankara 2005.

FURKAT, Zâkircan "Xo'qandlik Shoir Zokirjon Furqatning İstanbulın Yozgön Maktubi". *Turkiston Viloyatining Gazeti*, Taşkent 1892, No. 14.

FURKAT, Zâkircan, *She'rlar*, Haz. Holid Rasul, O'zakademi-nashr, Taşkent 1958.

FURKAT, Zâkircan, *Asarlar Majmuasi*. 2 Cilt (Arap Alfabesinde), Haz. Holid Rasul, Taşkent 1990.

HORİKAWA, Toru, "Relations between Central Asia and the Ottoman Empire in the Sixteenth Century: Viewed from the Aspect of Pilgrimages to Mecca". *Proceedings of the 27th Meeting of Haneda Memorial Hall Symposium on Central Asia and Iran. 30 August 1993*, Haneda Memorial Hall Institute of Inner Asian Studies Kyoto University, Kyoto 1993, ss. 36-40.

Mahdûm Hacı, Mirza Âlim. *Dar Bayon-i Roh-i Haj*. Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü elyazması, Esas fon, İnv. No. 9373/IV.

MAHMUDOV, Sherzodhon, "Hokand Vatandaşlarının Mekke ve Medine Yolculuğunda Üsküdar'ın Yeri". *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, 21-23 Kasım 2014. Bildiriler*, C. III. Edt. Coşkun Yılmaz, Cengiz Tomar, Uğur Demir, Üsküdar Belediye Başkanlığı, İstanbul 2014, ss. 137-139.

MCCHESENEY, Robert, "The Central Asian Hajj – Pilgrimage in the Time of the Early modern Empires". *Safavid İnan and Her Neighbors*, Ed. Michel Mazzaoui, The University of Utah Press, Salt Lake City 2003.

MORRİSON, Alexander, *Russian Rule in Samarkand 1868-1910. A Comparison with British India*, Oxford, New York 2008.

NÂKİB, Seyyid Ahmed, (*Sayohatnoma-i Sayyid Ahmad*). Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü elyazması, Esas fon, İnv. No. 4292.

SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

SARINAY, Yusuf, "Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul". *Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88, 2019, ss. 1-18.

TOSHEVA, Sharifa, "The Pilgrimage Books of Central Asia: Routes and Impressions. (19th – early 20th centuries)", *Central Asian Pilgrims, Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and the Hijaz*, Edt. Alexandre Pappas, Thomas Welsford, Thierry Zarcone, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2012, ss. 234-250.

VASİL'EV, Aleksandr, *Znanya i Mech' ot Padishakha. Politicheskie i Kul'turnye Kontakty Khanstv Tsentral'noi Azii i Osmanskoi İmperii (Seredina XVI-Nachalo XX veka)*, İnstitut Vostokovedeniya RAN, PROBEL, Moskva 2000.

VAZEH, Qarı Rahmatullâh, *Savonih ul- Masolik va Farosih ul-Mamolik*. Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü elyazması, Esas fon, İnv. No. 110.